

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада шоира Фарида Афрўз ижодидаги учликлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, шеърин жанр сифатида такомиллашиши, учликларни ёзишда шоиранинг услубий маҳорати, учликлар поэтикаси масалалари қиёсий таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В этой статье проанализированы троицы поэтессы Фарида Афруз и её художественные особенности, её развитие как поэтического жанра, мастерство поэта и поэтика троицы.

SUMMARY

This article analyzes the trinity of the poetess Farida Afruz and its artistic features, its development as a poetic genre, the skill of the poet and the poetics of the trinity.

«DÁWLETIYARBEK» DÁSTANÍNDA KÓRKEMLEW QURALLARÍNÍN QOLLANÍLÍW ÓZGESHELİKLERI

U.Esemuratova – tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch sózlar: «Davletiyarbek» dostoni, folklor, metafora, epitet, doston, giperbola, anafora, obraz.

Ключевые слова: эпос о «Давлетиярбеке», фольклор, метафора, эпитет, эпическая поэма, гипербола, образ.

Key words: the epic of «Davletiyarbek», folklore, metaphor, epithet, epic poem, hyperbola, anaphora, image.

«Dáwletiyarbek» dástanında keltirilgen kórkem súwretlew quralları kúta bay hám hár túrli bolıp, olar dástannıń xalıqlılıǵı, kórkem ózgesheligi, ideyası menen tıǵız baylanısqa. Xalqımız ózleriniń bahalı dóretpelerinde tereń sińisip ketken eń jaqsı kórkemlew quralların mın jıllar qatarına haqıyqıy turmıs qubılısı hám tájriybesi tiykarında payda etti[1].

Qaraqalpaq folklorında jıyı qollanıwshı troplardıń biri metafora. Metafora kórkem shıǵarmada súwretlenip atırǵan obrazǵa sırtqı kórinis yaqı belgili bir qásiyeti jaǵınan uqsaslıǵına qaray obrazlardı almastırıp sóyleytuǵın poetikalıq qural. Ayırım jaǵdaylarda metaforalar teńewlerge da uqsap ketedi. Biraq teńewler grammatikalıq qurallar arqalı teńlestiriletuǵın nárseler qatnasadı, al metaforada tiykarǵı súwretlewshiniń obyektı uqsatılǵan atama menen tikkeley ataladı. «Dáwletiyarbek» dástanında metaforalardıń ayırım úlǵileri ushırasadı:

Janıma batıp tur rahibtiń sózi,
Búlbúldi ushırıp, gülden ayırdı.
Sizler kába, biz bir hajı,
Zıyarat áylesem saña.
Dáwletyarbek boshqa ómirin ótkermish,
Aq sút bergen kábam anam amanmı[2]

Mısalda alınǵan qatarlarda berilgen metaforalar dástannıń kórkemligin asırıp kórsetilgen. Yaǵnıy, er jetken jigitlerdi búlbúlge, al qızlardı gülge uqsatıp burınnan kiyatırǵan xalıq awzındaǵı sózler. Sonday- aq, júreginde muhabbat ushqını oyǵan ashıqlardı búlbúl menen gülge mezgetkenindey, dástanda ashıqlardıń bazı sebeplerge baylanıslı ayrılıqqa ushırawı metaforalıq usıl menen awısıp qollanılǵan. Musılmanlar analar hám hayal-qızlardıń ullılıǵın bildiriw ushin olardı «Kába» ǵa teńeydi. Sebebi, jánnet- analar ayaǵı astında,- degen maqaldıń barlıǵı tosınan emes. Mine, usınday analarımızdı ulıǵlap, olardı kóklerge kóterip, húrmet-izzetin ornına qoyıw, dástanda sheberlik penen berilgen. Kópshilik jaǵdsaylarda qaraqalpaq dástanlarındaqı metaforalar xalıq awızeki dóretiliwshiligindegi ayırım tayar túrindegi qatarlar menen de keledi.

Epitet troplardıń eń kóp qollanılatuǵın túrlerinen biri bolıp, ol arqalı dástandaqı qaharmanlardıń yamasa súwretlenip atırǵan zattıń, qubılıstıń birden kózge túserlik ayqın belgisin atap kórsetedi. Qaraqalpaq dástanlarında epitetler tiykarınan turaqlı formasın saqlaydı, al geypara jaǵdaylarda atqarıwshınıń ózinshelik atqarıw sheberligine baylanıslı óz formasın ózertip te jiberedi. Mısalı:

Kózleriń, qashlarıń quralmısh káman,
Lábleriń shıyrın, tisleriń marjan.
Júyrik bedew, keskir qılısh,
Qolında tayar bolmasa.
Jorǵa minip, shika chigip júrerler,
Alǵır lachın, shunqar qusları bardur [2].

Dástandaqı epitet arqalı súwretlenip atırǵan nárseler (kóz, qas, qılısh) belgisin ayrıqshalap kórsetip, oǵan kitapxannıń

dıqqatın tartıwdı maqset etken hám dástannıń emocional, ekspressivligin tereńlestirgen. «Kózleriń qashlarıń quralmısh káman» epiteti arqalı qızdıń gózzalıǵı, «tisleriń marjan» epitetinde tisiniń marjanday appaq ekenligi, «júyrik bedew» bedewdıń shapqırılıǵı, tezligi, «keskir qılısh» epitetinde bolsa, qılıstıń ótkirliǵın sáwlelendirgen. Dástandaqı epitetler adam yamasa zattıń sapasın kórsetip qoymastan, onıń mánisin tolıq etip jetkerip beriwge háreket etken.

Barlıq xalıq dástanları sıyaqlı «Dáwletiyarbek» dástanında da giperbolalar súwretlew usıllarınıń tiykarǵı ózgesheligin quraydı. Sonlıqtan dástanda ushırasatuǵın hár qıylı súwretlew quralları belgili dárejede giperbolalıq qásiyetke iye bolıp, dástanda Dáwletiyarbektiń kúsh-ǵayratın bayanlawda kúta aktiv qollanıw, sheber xalqımızdıń fantaziyası menen ushlastırılǵan:

Dáwletiyar der pikirim, zikirim dawama,
Ot chiqar aǵızınan shekken ahıma
Maydan ichra Rustem kabi haybatlı
Sher, filning quwatı, arıslan sıpatı[2].
Folklorında giperbolizm adamlardıń tábiyattaǵı hám jámiyettegi güresindegi ushırasatuǵın qarama-qarsı kúshlerdi jeńiwge hám olardıń üstinen üstemlik etiwge baǵdarlanıwı menen sóz etilip otırǵan predmettiń yaqı qubılıstıń tereń estetikalıq sırn ashıp beriwge qaratılǵan.

Ájdarhaday atlar bilan,
Jannan kechken mártler bilan,
Lalawlashqan gurtlar bilen,
Anda ushıradı taǵlar[2].

«Dáwletiyarbek» dástanında da onıń mártlik islerin, batırılıǵın súwretlew menen birge adamlardıń minez-qulqın ashıp beriwde de qollanılǵanın kóriwimizge boladı. Qaraqalpaq eposında teńewler jıyı ushırasadı hám turaqlı epitetler sıyaqlı anıq kózge taslanadı. Olar jıraw, baqsılar tárepinen obrazǵa, xarakterge biyparwa paydalanılmaydı, al kórkem súwretlewdiń bahalı quralı bola otırıw, olardı ashıp beredi. «Dáwletiyarbek» dástanında teńewler hár qanday obrazdıń, epizodtıń mazmunın ayrıqshalıǵına hám ózine tán bolıwına ılayıqlı túrde beriledi:

Uch yashında shıyrın tildur,
Tórt yashında búlbúldur,
Besh-altıda qızıl güldur... [2]

Bunda hayal qızlardıń ósip kamalǵa keliwinde hár bir jasın belgili bir predmet penen teńeydi, yaǵnıy úsh jasında endi sóylewdi úyrenip kiyatırǵan waqtın shıyrın tilge, tort jasın búlbúlge, bes-altı jasın qızıl gülge teńeydi.

Bashına ayaǵı tamamı adap,
Láyli, gáwhar kibi tishları sadab.
Maydan úze Rustem kibi aybatlı,
Sherlerdey ǵayralı, arıslan sıpatlı [2].

Bul qatarlarda Láyli, gáwhar kibi, Rustem kibi, sherlerdey ǵayratlı, arıslan sıpatlı teńewlerdiń paydalanılǵanlıǵı, dástannıń kórkemlik ózgesheligin ótkir, tásirli

etip kórsetilgen. Dástanda qollanilgan kórkemlew qurallariniń jáne bir túri sinekdoxa bolıp, ol dástanda tómendegi qatarlarda qollanılğan:

Bizni qayğıрмаǵıl, saqla bir bashın,
Ol dostıńdur ózge elge barmaǵıl [2].

Sinekdoxa usılı menen sóz máńisiniń awısıwınıń eń ónimli túri – adam hám haywanlardıń músheleri atamasınıń pútindi ańlatıw ushın qollanılıwı bolıp esaplanadı[3]. Bul jerde «bir bashın» sinekdoxa arqalı adamnıń ózi názerde tutılğan. Adamnıń ornına onıń bir múshesi arqalı ańlasılğan máni sinekdoxalıq xızmet nátiyjesinde ámelge asqan. Sonıń menen birge dástanda adamnıń bir múshesi arqalı súwretlewden tısqari, nárese menen de adam obrazın jaratqan. Mısalı: Álqıssa, Dáwletyarbek bul yerlerden atlanıp jol tartıp barar edi, uzaqtan eki qızarǵan qararı kórdi. Bunda eki adamnıń uzaqtan kiyatırǵanlıǵı súwretlengen.

«Dáwletyarbek» dástanında gáptiń basında birdey sózlerdiń qaytalanıp keliwi– anafora qubılıs da ushırasadı. Olar waqıyanı bayanlawda ayrıqsha tús berip, onıń kórkemlik jaǵınan bayıtıp turadı. Dáwletyarbek Iran jurtına zindangá túsip, ol jerdiń eń kúshli sóz sheberi, baqsısı Asayı-Musayı menen aytısqan waqtındaǵı onıń sózlerinde, usı kórkemlew quralın kóriwimizge boladı. Mısalı:

Ol nedúrkim, anıń qarın jıwdılar,
Ol ne eken ichmey-jemey toydılar,
Ol kim eken postın tiri soydılar,
Shayır bolsań bizge shunnan xabar ber[2].

Dástanlarda bunday sózlerdiń qaytalanıp keliwi bir tárepten kólemli epikalıq dástanlardı atqarıwshı jırawlardıń yadında jaqsı saqlanıw qalıwın támiyinlewde xızmet etse, ekinshiden bunday sózlerdiń tákirarlanıp qollanılıwı arqalı qaytalanıp atırǵan sózge hár saparı jańa máni beriwge, sózdiń tásirliklik kúshin arttırıwǵa umılǵanın kórsetedi.

Адебиетлар

1. Максетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. –Ташкент: 1965
2. Қарақалпақ фольклори. XIX том. –Нөкис: 2010.
3. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. –Toshkent: 2015.

Bu maqolada "Davletyorbek" dostonida qo'llanilgan so'z ma'nolarining ko'chish usullari misollar yordamida analiz qilingan. Davletiyorbek dostonida juda ko'p badiy tasvirlash vositalari bor. Dostonida metafora, epiteta, giperbola, anafora, epifora va boshqa badiy tasvirlash vositalariga malum darajada misollar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье методы значения слов, использованные в эпосе «Давлетёрбек», анализируются на примерах. Эпос Давлетёрбека имеет множество художественных средств. В эпосе приведены некоторые примеры метафоры, эпитета, гиперболы, анафоры, эпифоры и других средств художественной выразительности

PEZIOME

In this article, the methods of word meanings used in the epic "Davletyorbek" are analyzed using examples. Davletiyorbek's epic has many artistic means. The epic gives some examples of metaphor, epithet, hyperbole, anaphora, epiphora, and other means of artistic expression.

SUMMARY

ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҰШЫЛЫҚ ӨНЕРИ ХӘМ ШАНҚАЙ ЖЫРАҰ ДӨРЕТИҰШИЛИГИ

Г.М.Эгамкулова – таяныш докторант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: жиров, жировчилик мактаби, бахши, дoston, Шанқай жиров, адабий мерос, импровизаторлик.

Ключевые слова: жиров, школа жиров, бахши, эпос, Шанкай жиров, литературное наследие, импровизация.

Key words: jirov, jirov school, bakhshi, epic, Shankay jirov, literary heritage, improvisation.

Жыраўшылық өнери өзиниң ерте дәўирлерден берли киятырған узақ тарийхына ийе өнер болып, сөз хәм саздың өз ара уйғынлығы нәтийжесинде кәлиплескен. Қарақалпақ жыраўшылық өнери өз сағасын қобыздың пири Қорқыт атадан баслап (X әсир), XIV әсирдеги Соппаслы Сыпыра жыраўға жалғастырады. Соннан кейин, бул өнерди Ноғайлы дәўириндеги Асан қайғы (XV), Қазтуўған жыраў (XV), Доспанбет жыраў (XVI), Шалкийиз жыраў(XVI) даўам еттирип, Мүйтен жыраў (XVII), Жийен жыраў (XVII), Шанқай (XIX) жыраўлар жалғастырады.

Қарақалпақ жыраўшылық өнери бизиң ҳәзирги дәўиримизге шекем бир қанша жолларды басып, көп

«Dáwletyarbek» dástanınıń sózlik quramında anafora menen bir qatar, gáptiń keyninde birdey sózlerdiń tákirarlanıp keliwi epifora qubılısı da ushırasadı. Mısalı:

Búlbúldiń qımbatı qızıl gúl bilen,
Yaxshi yigit qadiri mudam el bilan,
Sen hám meniń bilan, men seniń bilan.

Dáwletyar der joldash bolǵan,
Bizge ǵoshshı sırdash bolǵan,
Qıyın kúnde muńlash bolǵan.
Patsha xanlar mingen taxtınan túsher,
Er jigit iǵbalı baxtınan túsher,
Alma kóz bedewler raxtınan túsher[2].

Bul mısallardaǵı «bilan», «bolǵan», «túsher» sózleri qosıq qatarınıń keyninde tákirarlanıp kelip, epiforaǵa ayqın mısál bola aladı. Bul qosıq qatarlarında bir sózdiń bir neshe mártebe birdey máńide qaytalanıp keliwi nátiyjesinde onıń kórkemlik dárejese tómenlemey, hár qatar, jańa máńini payda etkenin kóriwimizge boladı.

Tildegi kórkem súwretlew qurallarınıń payda bolıwı, qollanılıwı ulıwma alǵanda belgili táriyxıy dáwir menen sheklenedi. Biraq onı sol dáwirdiń ramkasınan shıǵıp ketpeydi dep úzil-kesil aytıw qıyın. Bir neshe ásir burın dórep, házirge shekem aytılıp júrgen qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń kórkem tili, olardıń estetikalıq tásiiri bunıń ayqın dálili boladı[1]. Haqıyqatında da, dástandaǵı kórkem súwretlew quralları dástan dóregen dáwirge baylanıslı bolıp, onıń kórkemlik tilin bayıtıp turadı.

«Dáwletyarbek» dástanındaǵı súwretlew quralları forma hám mazmun jaǵınan áhmiyetli orındı iyeleydi. Kórkem sóz iyesi kórkem sóz ustaları bolǵanıday, dástanlardaǵı kórkem súwretlew quralların xalqımızdıń sheber insanları dóretken. Kórkemlew quralları qaraqalpaq tiliniń rawajlanıw táriyxı menen tıǵız baylanıslı bolıp, geypara jaǵdayda házirgi dáwir ádebiyatı tiliniń rawajlanıwına jetkilikli dárejede tásir jasaydı.

әсирлик басқышлардан өтип келгенлиги кәнигелерге кеңнен мәлим. Мине, усы узақ дәўир аралығында жыраўдың, оның саз әсабы қобыздың, улыўма жыраўшылық өнердің ең бийик шыңларға шығып раўажланған ўақытларыда, хеш кимге қызық болмай итибардан шетте қалып кеткен гезлери де болды. Бизге мәлим Кеңес ҳүкметиниң 1930-1940 жылларында биз сүйип атқаратуғын хәм тыңлайтуғын «Едиге», «Ер Шора» сыяқлы дәстанларды атқарыў қадаған етилгенлиги, оны атқарған жыраўларды куўдалаў, жазаға тартыў сыяқлы ислердің әмелге асырғанлығы, хәтте 1950-жыллардан тап Ғәрезсизликке дейинги дәўирлер ишинде де «Алпамыс», «Қоблан» сыяқлы